

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik Mirek Dymitrow

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems
Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy

Editors / Pod redakcją

Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow

Reviewer / Recenzent

Prof. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska

Translations / Tłumaczenia

Mirek Dymitrow

Cover design / Projekt graficzny okładki

Robert Krzysztofik

Recommended citation format / Zalecane cytowanie

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Funding / Finansowanie

The Geographical Association in Gothenburg (est. 1908)

Geografiska Föreningen i Göteborg (etab. 1908)

© Copyright 2015 by University of Gothenburg

ISBN 91-86472-76-3

ISSN 0347-8521

University of Gothenburg

School of Business, Economics and Law

Department of Economy and Society – Human Geography

Viktoriagatan 13, 405 30 Gothenburg, Sweden

Print and binding / Druk i oprawa

SOWA Publishing Ltd.

ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warsaw, Poland

Degraded and restituted towns in Poland
Origins, development, problems

Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce
Geneza, rozwój, problemy

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstract

One of the less known problems in settlement geography is the issue of so-called degraded and restituted towns. This lack of reconnaissance, however, is perhaps less the result of the towns' scarcity than their specificity of being 'awarded' or 'deprived of' an urban label by means of strictly socio-political actions. Degraded and restituted towns, hence, are spatial units made 'rural' or 'urban' instantaneously, irrespective of their de facto state along what is widely considered a gradual path of (de)urbanization. Instead, they become compartmentalized into two constructed spatial categories that have survived the onslaught of material transformations and philosophical repositioning.

While 'rural' and 'urban' are conceptual binaries that certainly need to be treated with caution, their cultural salience may cause tangible consequences within national administrative systems that abide by a formalized rural-urban distinction. This issue becomes particularly important for settlements that clearly transcend any imagined rural-urban divide, i.e. those, whose material and immaterial characteristics seem counterfactual to their assigned category. It is also crucial in formal practices designed to avert such counterfactualities, but whose randomness of approach more creates confusion than helps straighten out a historical concoction. Both processes, nonetheless, lend 'urbanity' and 'rurality' a resonance of objectivity that justifies their use as guides for a host of developmental endeavors, despite subverting a much more intricate reality. Degraded and restituted towns are direct derivatives of this.

Drawing on the above-mentioned irreconcilabilities, the aim of this book is to present and scrutinize degraded and restituted towns through the example of Poland, where these towns occupy a special niche. For one, Poland, due to its chequered and variegated history, is home to a conspicuously large number of degraded (828) and restituted (240) towns; for another, Poland's relentlessness of formalizing 'urbanity' as a category of statistical, political and cultural guidance has a direct bearing on the lives of the towns' residents.

Realizing the intricacy of degraded and restituted towns in the face of commonplace rural-urban ideations, the editors and the 17 contributing Authors of this book have made an effort to capture the towns' complexity with special foci on their shrouded origins, developmental specificities and incurred problems. Owing to the involvement of researchers from different scientific disciplines and subdisciplines, the undertaken project has helped elucidate the problem from multiple perspectives: spatial, social, demographic, economic, environmental, historical, architectural, cultural, legal and philosophical. Allocated into 17 chapters, not only have the presented interpretations allowed for a first interdisciplinary synthesis on the topic, but they also helped outline some prospective directions for future research. Moreover, collecting materials of such diversity into an amalgamated whole has helped identify specific discourses that enwrap the concept of "urbanity" when seen through its oscillations within formal contexts, and to which degraded and restituted towns serve as expendable game pieces.

By combining knowledge arrived at through epistemologically different approaches, the incremental contribution of this book as a whole could be summarized in two attainments:

- a) extending theoretical frameworks used to study degraded and restituted towns in terms of definition, conceptualization and assessment of predispositions for future development on account of their spatial, legal, socio-economic and historical characteristics;
- b) initiating an anticipated discussion on a number of important and current topics related to the practices of degradation and restitution that have not received adequate attention, e.g., the urbanity-vs.-rurality paradox, the changeability of human settlement forms vs. the consequences of rigid spatial categorizations; the role of various actors in shaping the socio-economic reality under the guise of an ossified binary; or identifying spatio-conceptual conflicts as future challenges for local, regional and national policy.

Keywords: degraded towns, restituted towns, urbanity, rurality, formalization, Poland.

Krzysztofik, R., & Dymitrow, M. (Eds.) (2015). Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneva, rozwój, problemy. Gothenburg: University of Gothenburg.

Abstrakt

Jednym z oryginalnych problemów badawczych osadnictwa jest zagadnienie miast zdegradowanych i restytuowanych. Oryginalność nie wynika jednak w tym przypadku z jego unikatowości, lecz z interpretacji rzeczywistości według kryterium formalnoprawnego. Miasta zdegradowane i restytuowane to bowiem te ośrodki, które w określonym czasie straciły lub odzyskały swój miejski status. Innymi słowy przestały być lub ponownie zaczęły być zaliczane do tej grupy miejscowości, dla której wg nomenklatury prawno-administracyjnej przyjęto termin – „miasto”.

Przyjęcie tylko takiego kryterium w naturalny sposób powoduje rozdźwięk tam, gdzie decyzje o degradacji lub restytucji statusu miejskiego były lub są ustanawiane na wyrost względem kryteriów ekonomicznego, demograficznego czy przestrzennego. Z innego punktu widzenia złożoność koncepcji „miasto” i „wieś” została tu dodatkowo skomplikowana nierzadką arbitralnością decyzji urzędniczych, co miało nie tylko znaczenie formalne, ale w sposób oczywisty wpływało i wpływać może na realne możliwości rozwoju miast zdegradowanych i restytuowanych.

Celem prezentowanej książki jest przybliżenie zagadnienia miast zdegradowanych i restytuowanych na obszarze Polski, gdzie problem ten ma wymiar szczególny. Po pierwsze, miast takich jest relatywnie dużo (odpowiednio 828 i 240). Po drugie, Polska jest jednym z nielicznych krajów europejskich, gdzie kryterium formalnoprawne ma tak wielkie znaczenie. Autorzy książki starali się naświetlić ten problem, nawiązując do takich ogólnych kwestii jak geneza miast zdegradowanych i restytuowanych, specyfika ich rozwoju i przemian oraz problemy przed jakimi stoją. Wymienione kwestie dzięki zaangażowaniu badaczy reprezentujących różne subdyscypliny naukowe zaprezentowano wielowątkowo. W 17 częściach książki omówiono tytułowe zagadnienia zarówno od strony przestrzennej, jak i społecznej, demograficznej, ekonomicznej, przyrodniczej, historycznej, architektonicznej, kulturowej, prawnej czy semantycznej. Taki sposób interpretacji pozwolił nie tylko na dokonanie częściowej syntezy tego zagadnienia. Stanowił również ważny atrybut w określeniu wyzwań przed jakimi stoją badacze zajmujący się tą tematyką. Ważnym zadaniem książki była również analiza dyskursu okalającego pojęcia „miasto” i „miejskość” w kontekście ich formalnoprawnych uwarunkowań.

Autorzy rozdziałów zaprezentowali nie tylko określony fragment wiedzy i wyjaśnień dotyczących miast zdegradowanych i restytuowanych, ale także poprzez mniej lub bardziej wyeksponowane poglądy, wnieśli pewien wkład w:

- a) rozwinięcie teoretycznych ram pojęcia miasta zdegradowanego i restytuowanego w zakresie ich definiowania, możliwości rozwojowych, czy w końcu różnych typologii i podziałów uwypuklających ich różnorodność pod względem przestrzennym, formalnoprawnym, społeczno-ekonomicznym czy historycznym;
- b) podjęcie oczekiwanej dyskusji na wiele ważnych i aktualnych tematów, takich jak: „miejskość a wiejskość”, zmienność osadnictwa i jej konsekwencje, rola różnych grup interesariuszy w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i przestrzennej czy konflikt przestrzenny jako wyzwanie dla polityki miejskiej i regionalnej.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, miasta restytuowane, miejskość, wiejskość, formalnoprawność, Polska.

Contents / Spis treści

Preface	xi
Słowo wstępne	xiii
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Research on degraded and restituted towns: Overview and state-of-the-art	1
Miasta zdegradowane i restytuowane. Istota problemu i zakres badań	5
<i>Ewa Dawidejt-Drobek, Wiesław Drobek</i>	
Cultural aspects of urban restitution in Poland	37
Kulturowe aspekty restytucji praw miejskich w Polsce	39
<i>Mirek Dymitrow</i>	
The concept of urbanity in light of the municipal reform in interwar Poland	61
Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej	65
<i>Barbara Konecka-Szydłowska</i>	
Restituted towns and their socio-economic conditions for development	117
Spółeczno-gospodarcze uwarunkowania rozwoju miast restytuowanych	119
<i>Robert Krzysztofik</i>	
Like Phoenix from the ashes, like David and Goliath... Niwka – a story of decline, rebirth and political confrontations	139
Jak Feniks z popiołów, jak Dawid z Goliatem... Regres, odradzanie się i konfrontacje prawno-administracyjne Niwki	143
<i>Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna</i>	
Degraded feudal urban agglomerations in Poland	159
Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce	163
<i>Robert Szymytkie, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Jolanta Pełka-Gościńskiak, Tomasz Spórna, René Brauer</i>	
Degraded towns and urban abandonment	185
Miasta zdegradowane a procesy opustoszenia	189
<i>Elżbieta Przesmycka</i>	
Degraded and restituted towns of the Lublin region and their spatio-architectural transformations	209
Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny	211

<i>Dariusz Sokołowski</i>	
Functional differentiation of degraded and restituted towns to the background of other similarly sized towns and villages in Eastern Poland	249
Zróźnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej	251
<i>Weronika Dragan, Marta Chmielewska</i>	
Restituted towns in the face of 21 st -century demographic changes	271
Miasta restytuowane w obliczu przemian demograficznych w XXI wieku	273
<i>Robert Szmytkie</i>	
Degraded towns in Poland as potentially new towns	295
Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta	299
<i>Hanka Zaniewska, Maria Thiel, Norbert Dąbkowski</i>	
Creating a new identity for small restituted towns – some problems	319
Problemy kształtowania nowej tożsamości restytuowanych małych miast	321
<i>Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow, Iwona Kantor-Pietraga, Tomasz Spórna</i>	
The concept of urban hibernation: Scientific note	347
Koncepcja hibernacji miast. Notatka naukowa	351
<i>Mirek Dymitrow</i>	
Deconstructing the discourse of degradation	355
Dyskurs degradacji miast w Polsce: próba dekonstrukcji	361
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns in numbers	367
Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach	369
<i>Tomasz Spórna, Robert Krzysztofik, Mirek Dymitrow</i>	
Degraded and restituted towns on maps	423
Miasta zdegradowane i restytuowane na mapach	425
<i>Mirek Dymitrow, Robert Krzysztofik</i>	
Degradation and restitution: Understanding the concept of urbanity through its oscillations within formal contexts	443
Degradacja i restytucja jako pryzmaty pojęcia miejskości w kontekście jego formalnoprawnej zmienności	453
Contributors	462
Autorzy	464

Degraded feudal urban agglomerations in Poland

Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna

One specific problem related to research on degraded towns is the phenomenon of former urban agglomerations. The concept 'degraded urban agglomeration' denotes a nexus of at least two formally rural degraded towns (villages), located no further from each other than 3 km. Moreover, in order to form a degraded feudal agglomeration the towns cannot be part of some other town.

Due to their role within local settlement systems, degraded urban agglomerations could comprise:

- monocentric agglomerations;
- polycentric agglomerations;
- conurbations;
- twin cities.

First urban agglomerations within the territory of contemporary Poland emerged in the 13th century, i.e. at the time of the beginning of urbanization. Most agglomerations came into being as a result of *translocation* of cities but also from creations of *new towns* (*nova civitas*) located in the vicinity of earlier towns. The development of these towns often led to the incorporation of one of them by the other, and hence strengthening the economic potential of the enlarged unit.

Sometimes, however, integration and close spatial proximity were not enough for the town to survive. In fact, proximity was often the conducive factor to the agglomeration's later regress. A clear example of this is the town of Niwka and its neighboring towns of Modrzejów and Mysłówice, presented in one of the chapters of this book (Krzysztofik).

Most feudal urban agglomerations came into being in the early modern period (16th to 18th centuries). The reason for this was the increased number of towns as well as the differentiation of their functions. Because of that, some agglomerations consisting of diverse and complementary functions could thrive for as long as whole centuries. Such agglomerations are known in settlement geography as *interurbations*.

The 19th century and the first half of the 20th century were the time when most urban agglomerations became formally degraded. This was due to a changed reality, in which industry, railway transport, as well as some new specialized functions (mining, recreation, leisure) came to form the *raison d'être* of contemporary towns.

Within the current borders of Poland there are 79 villages, which in the past were part of urban agglomerations; this accounts to c. 10% of all degraded towns (832). Most extant feudal agglomerations are located in the following voivodeships: Lublin (10), Masovian (8), and Greater Poland (6). Today, there are 38 such agglomerations, of which only 3 consist of 3 towns.

The distribution of degraded feudal urban agglomerations has been conditioned by regional differences in past and present paces of urbanization. In the past it was mostly determined by:

- the relatively sparser settlement arrangement in northern Poland;
- the relatively more dispersed (deconcentrated) settlement arrangement in areas, which prior to 1772 (the first Partition of Poland) were located outside of Poland;
- a large share of forested areas in the northern, western and southern parts of Poland.

Taking into account the relative position of towns within their respective agglomerations, of note is their current administrative status. While as many as 9 different combinations are possible, in effect, 3 basic types prevail:

- two or more villages located within one and the same municipality (*gmina*);
- two or more degraded towns, of which at least one is the seat the municipality and the remaining ones are only seats of subsidiary units (*sołectwo*);
- two or more degraded towns, of which at least one lacks the status of a separate locality (it is part of another village, which in the past also had urban status).

In this chapter, we have presented examples of 4 degraded urban agglomerations, which existed during different periods, and which represent different types of agglomerations in terms of function, origins and structure. These are:

- the agglomeration (conurbation) of Raków (Raków, Raków-New Town, Rembów and Dębno);
- the agglomeration of Nowe Miasto nad Wartą (Nowe Miasto nad Wartą, Laskówka);
- the agglomeration of Kopanica (Kopanica, Lampartopol);
- the agglomeration of Tarnogóra (Tarnogóra, Izbica).

In the detailed case studies, we have outlined some characteristic conditions, which determined the creation of the respective agglomerations, as well as factors, which contributed to their imminent regress and, consequently, formal degradation.

Zdegradowane feudalne aglomeracje miejskie w Polsce

Iwona Kantor-Pietraga, Robert Krzysztofik, Tomasz Spórna

Wprowadzenie

Aglomeracje miejskie są trwałym komponentem procesu urbanizacji. Powstają i powstawały na wszystkich kontynentach oraz w różnych okresach historycznych. Aglomeracje miejskie stanowią i stanowiły także ważny element zmian osadniczych w obrębie współczesnego terytorium Polski (Krzysztofik 2014). Część z nich powstawała w otoczeniu większych miast, inne zaś tworzyły układy niedużych skupień miejskich. Niejednokrotnie na obszarach peryferyjnych. W odniesieniu do tytułowych aglomeracji zdegradowanych to właśnie te ostatnie miały szansę na przetrwanie stanowiąc swoistą pamiątkę specyfiki dawnych lokalnych układów osadniczych słabo industrializowanych i rozwijanych regionów peryferyjnych.

Celem niniejszego rozdziału jest wskazanie istoty zjawiska feudalnej aglomeracji, zanikłej jako ważnego komponentu przemian osadniczych ziem Polski, potwierdzającego m.in. trwałość fundamentalnych zasad kreujących proces urbanizacji. Z tego punktu widzenia prezentowany zakres treści, zarówno w sferze wyjaśniającej, jak i prezentowanych przykładów wskazuje na fakt, iż współczesne aglomeracje miejskie są w istocie swoistym odtworzeniem form osadniczych funkcjonujących w przeszłości, z tą różnicą, że większych pod względem demograficznym i terytorialnym, i na ogół składających się z nieco większej liczby ośrodków miejskich.

Z innego punktu widzenia aglomeracje zdegradowane stanowią ważny element badań nad sieciami miast zdegradowanych w ogóle (Drobek 1999; Dymitrow 2013). Ponieważ ten aspekt badań nad miastami zdegradowanymi był dotąd generalnie pomijany w literaturze przedmiotu, uznano za celowe wypełnienie tej niewątpliwej luki badawczej.

Z punktu widzenia dynamiki przekształceń układu osadniczego kraju stanowią one trwały komponent jego przemian, chociaż należy wskazać jednocześnie, że podlegający znaczącej redystrybucji terytorialnej. Jej istotę nakreślono w następnym rozdziale, w tym miejscu należy wskazać jedynie, że atrybut zmiany terytorialnej, warunkowany funkcjonalnie stanowi podstawowe tło dla istnienia tytułowego zjawiska zdegradowanych aglomeracji miejskich w Polsce.

Zdegradowane aglomeracje miejskie należy także widzieć jako swoiste dziedzictwo kulturowe rozwoju osadniczego ziem Polski. Te swoiste mikroformy skupionego osadnictwa dokumentują specyfikę przeszłych procesów osadniczych, które współcześnie pomimo, iż zmieniły podstawę swojego bytu funkcjonalnego tworzą niejednokrotnie wartościowe układy urbanistyczno-architektoniczne i historyczne.

Metodologia opracowania

Pod pojęciem zdegradowanej feudalnej aglomeracji miejskiej przyjmuje się w rozdziale rozumieć skupienie miejskie co najmniej dwóch dawnych ośrodków miejskich, zlokalizowanych w odległości nie większej niż 3 km¹⁰⁰, które w przeszłości historycznej, w tym samym czasie (przynajmniej przez 1 rok) posiadały prawa miejskie. Dodatkowo, miasta tworzące zdegradowaną feudalną aglomerację nie mogą być częścią istniejącego miasta. Doprecyzowując powyższy zakres definicyjny, należy podkreślić istnienie w przeszłości historycznej ziem Polski form definiowanych współcześnie jako:

- aglomeracje monocentryczne,
- aglomeracje policentryczne,
- konurbacje,
- miasta bliźniacze,
- interurbacje.

Współczesny obraz dawnych aglomeracji miejskich został scharakteryzowany w oparciu o badania terenowe oraz analizę dostępnych źródeł kartograficznych, statystycznych i opracowań poświęconych poszczególnym jednostkom. Podstawą badań były badania terenowe w omawianych miejscowościach, które miały miejsce w latach 2010–2014.

Odległości pomiędzy ośrodkami miejskimi definiujące przynależność do danej aglomeracji przyjęto uwzględniając linie prostą łączącą dawne place

¹⁰⁰ Najmniejszą odległością (poniżej 200m) charakteryzowały się miasta: Raków i Raków Nowe Miasto (150m); Kamionka Stara i Kamionka Nowy Rynek (165m); Gniewoszów i Granica (168m). Względem swojego położenia (sąsiedztwa), w odległości do 1km występują 42 zdegradowane miasta, w przedziale 1,01–2km – 15, natomiast w przedziale 2,01–3km – 22.

rynkowe zdegradowanych miast (obliczenia wykonano wykorzystując narzędzia GIS).

Kwestią osobną, wynikającą z dynamicznego ujęcia badań jest nazewnictwo aglomeracji w kontekście cesur czasowych. Stąd w książce przyjęto, że aglomeracją feudalną, średniowieczną, wczesnonowożytną (1501–1800) czy industrialną (1801–1945) jest ta aglomeracja, która istniała w tym okresie i do końca tego okresu zanikła. W kontekście początków istnienia danej aglomeracji, które przenikają np. dwa okresy średniowieczny i wczesnonowożytny przyjęto uznać za stosowne określenie – aglomeracja o genezie średniowiecznej. Aglomeracje, które ukształtowały się i zanikły do 1800 r. określa się ogólnie w dalszej części rozdziału jako aglomeracje feudalne.

Zarys kształtowania się aglomeracji miejskich na terytorium Polski

Pierwsze aglomeracje miejskie zaczęły się tworzyć na obszarze dzisiejszej Polski już w XIII w., a więc w okresie powstawania pierwszych miast (Krzysztofik 2012). Z reguły były to skupienia pojedynczych mniejszych i słabszych ekonomicznie miast wokół prężnie rozwijających się ośrodków głównych. Na tym tle formą charakterystyczną były układy relacyjne tzw. *starych miast* – najczęściej większych i dominujących oraz tzw. *nowych miast* – ośrodków generalnie mniejszych i drugorzędnych. W tym przypadku idea miasta późniejszego (nowego) nie zawsze zakładała jego podrzędność. W wielu przypadkach miał to być ośrodek konkurencyjny i przewyższający swym rozwojem miasto starsze.

Niejednokrotnie za rozwojem par miast stało zjawisko tzw. *translokacji miasta* (np. Połaniec, Sandomierz). Translokacje miast powodowane były zarówno czynnikami przyrodniczymi, jak i antropogenicznymi. Niejednokrotnie obu czynnikami naraz.

Niezależnie od układów tzw. *starych* i *nowych* miast powstawać zaczęły skupienia miast nie związane z jednym punktem miastotwórczym. Jakkolwiek zlokalizowane one były w najbliższym sąsiedztwie, to oddzielone barierą przyrodniczą lub (i) antropogeniczną lub też czynnikiem powiązań własnościowo-ekonomicznych, swój rozwój zawdzięczały umiejętności wykorzystania specyficznego układu uwarunkowań. Istnienie takiej aglomeracji znacząco utrwalała istniejąca w przestrzeni geograficznej rozdzielność funkcjonujących na danym obszarze sił miastotwórczych.

W przeszłości osadniczej Polski istotną grupę stanowiły także skupienia miejskie i *de facto* aglomeracje miejskie, których byt oparty był o czynnik behawioralny – indywidualnej, niejednokrotnie nie mającej racjonalnego (ekonomicznego) uzasadnienia decyzji panującego lub właściciela ziemskiego, który powoływał do życia jedno lub więcej miast w sąsiedztwie już istniejącego. Często działanie takie było oparte na pozornym racjonalizmie – próbie przeję-

cia zysków z istniejącego już miasta przez to nowolokowane. Zamysł ten udawał się tylko w nielicznych przypadkach (Krzysztofik, 2014).

Aglomeracje miejskie na terytorium współczesnej Polski powstawały przez cały okres średniowieczny. Impet w ich rozwoju miał miejsce w XVI w., a częściowo także w XVII i XVIII w.

Kres dynamiki rozwoju aglomeracji miejskich, które rozwijały się według opisanych powyżej modeli przyniósł dopiero XIX w. Podstawowe powody ubytku liczby aglomeracji miejskich oraz zlokalizowanych w nich miast było kilka. Niemniej dwa z nich miały charakter kluczowy.

Po pierwsze w XIX w., częściowo już w ostatnim 20-leciu XVIII w. doszło do masowej utraty praw miejskich przez mniejsze, z reguły karłowate i często zruralizowane małe miasta. Część innych miast straciła także swoją osobowość prawną na skutek włączenia do innych miast. To zjawisko szczególnie zauważalne było na przełomie XVIII/XIX w., a stanowiło efekt wdrażanych reform miejskich i administracyjnych, zarówno przez istniejącą do 1795 r. I Rzeczpospolitą, jak i przez państwa zaborcze (szczególnie Prusy).

Upadek i znacząca skala degradacji formalnoprawnych setek miast Polski w XIX w. nakładały się jednocześnie na pierwsze etapy industrializacji oraz rozwoju nowoczesnego transportu i górnictwa. To te czynniki stanowiły odąd kluczowe wyznaczniki tempa urbanizacji, rozwoju miast w sensie demograficznym i przestrzennym oraz ich przyrostu liczebnego. Wiek XIX to okres całkowitej redefinicji podstaw rozwojowych miast i aglomeracji miejskich. Stąd też, także ich lokalizacji w obrębie granic współczesnej Polski. O ile w okresie feudalnym skupienia miast zdecydowanie dominowały w Polsce wschodniej i centralnej, o tyle od przełomu XIX i XX w. punkt ciężkości przesunął się generalnie w stronę pasa obejmującego współcześnie południową i środkową część kraju.

Zauważyć należy jednak, że w pierwszym, XIX-wiecznym okresie rozwoju industrializacji miał on relatywnie ograniczony wpływ na rozwój aglomeracji miejskich rozumianych jako skupiska miast ukonstytuowanych formalnoprawnie. Wynikało to z faktu, iż przeważająca część nowopowstających, silnie zurbanizowanych osiedli nie posiadała praw miejskich. To zaczęło się zmieniać dopiero w XX w., wraz z przyznawaniem praw miejskich większej grupie osiedli przemysłowych, górniczych, komunikacyjnych czy turystyczno-wypoczynkowych.

W XIX w. i na początku XX w. z mapy miast Polski zniknęły liczne skupienia i aglomeracje niewielkich dziś miejscowości o genezie feudalnej, a pojawiły się silne organizmy zespołów miejskich na pograniczu Górnego Śląska i Małopolski, w Sudetach, w rejonie Łodzi czy regionie świętokrzyskim. Składały się one w większości przypadków z całkiem nowych miejscowości, względnie silnie rozbudowanych na skutek procesów industrializacyjnych. Indywidualny

tryb rozwoju w ramach aglomeracji miejskich kontynuowało wiele dawnych dużych miast – Warszawa, Wrocław, Kraków, Poznań, aglomeracja trójmiejska.

Z uwagi na wzrost wielkości miast oraz zwiększenie się oddziaływań rdzeni aglomeracyjnych nastąpiło połączenie się pól miejskich wielu dużych i średnich miast, które utworzyły całkiem nowe formy (m.in. aglomeracja bydgosko-toruńska czy aglomeracja kalisko-ostrowska). Nowego wymiaru – regionalnego – nabrały także skupienia miejskie i aglomeracje wyrosłe na bazie wcześniejszych okręgów przemysłowych i górniczych, między innymi policentryczne aglomeracje w rejonie Rybnika i Jastrzębia Zdroju czy Legnicy i Głogowa.

Począwszy od lat 90. XX w. w rozwoju aglomeracji miejskich uwidacznia się pewien dualizm. To znaczy z jednej strony umacnia się rozwój aglomeracji miejskich wokół dużych silnych ekonomicznie miast (np. Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław), z drugiej strony natomiast, dostrzegalny jest regres niektórych zespołów miejskich, których geneza związana jest z XIX-wiecznym rozwojem górnictwa i przemysłu (konurbacja katowicka, region rybnicki, wałbrzyski czy łódzki). Paradoksem współczesnego umiastowienia Polski i przemian aglomeracyjnych jest w związku z tym fakt, że aglomeracje rozwijają się zarówno poprzez zwiększanie liczby całkiem nowych lub potencjalnie nowych miast w swoich strefach peryferyjnych (m.in. aglomeracja warszawska, krakowska, poznańska). Z drugiej zaś, zwiększa się liczba miast w zespołach miejskich doświadczających widocznego regresu lub zaawansowanej transformacji ekonomicznej (m.in. konurbacja katowicka czy region rybnicki).

Dawne feudalne aglomeracje miejskie na terytorium Polski i ich współczesny wymiar

Zdegradowane aglomeracje w Polsce mają dość specyficzne rozmieszczenie. Analizując ryc. 1. widać, że są one zlokalizowane w zdecydowanej przewadze w pasie Polski środkowej, od jej krańców zachodnich do wschodnich. Poza ich zasięgiem jest obszar współczesnych województw: zachodniopomorskiego, pomorskiego i podlaskiego w części północnej oraz podkarpackiego i opolskiego w części południowej. W 2014 r. występowało 79 wsi, będących w przeszłości miastami, tworzącymi na obszarze Polski feudalne aglomeracje miejskie. Natomiast liczba wszystkich byłych miast, nie będących obecnie częścią innego miasta wynosiła 832. Najwięcej feudalnych aglomeracji miejskich zlokalizowanych jest w województwach lubelskim (10), mazowieckim (8) i wielkopolskim (6). Ogółem na obszarze współczesnej Polski zlokalizowanych jest 38 zdegradowanych aglomeracji miejskich, z czego w trzech przypadkach są to zespoły liczące 3 lub więcej dawnych miast. Oprócz zaznaczonych i omówionych w dalszej części rozdziału zespołów miejskich na uwagę zasługują także inne, które nie mieszczą się w przyjętej we wstępie definicji,

Ryc. 1. Rozmieszczenie aglomeracji zdegradowanych w Polsce na tle byłych miast (w 2015 r.)

Oznaczenia:

- 1 – granice współczesnej Polski; 2 – granice współczesnych województw;
- 3 – miasta zdegradowane (obecnie wsie); 4 – aglomeracje dwuśrodkowe (miasta bliźniacze);
- 5 – zespoły osadnicze liczące trzy lub więcej zdegradowanych miast.

Źródło: opracowanie własne.

a których byt z różnych względów jest niemniej istotny. Chodzi tu między innymi o:

- zespoły miast zdegradowanych, w których odległość między poszczególnymi ośrodkami jest większa niż 3 km, ale mniejsza niż 5 km;

- zespoły osadnicze składające się z miast(a) zdegradowanego i miast(a) posiadających(ego) współcześnie prawa miejskie;
- aglomeracji zdegradowanych, które współcześnie zlokalizowane są w granicach administracyjnych większych miast. Niejednokrotnie, tak jak w przypadku Modrzejowa i Niwki w Sosnowcu niekonięcznie związane z innym niegdyś przejściowo zdegradowanym miastem (Mysłowice), z którym współtworzyły aglomerację (tutaj w zasadzie konurbację feudalną) – (Krzysztofik 2008, 2010).

Specyfika rozmieszczenia aglomeracji zdegradowanych w Polsce jest efektem zarówno regionalnych różnic rozwoju urbanizacji w przeszłości, jak i tych które miały miejsce w ostatnich dziesięcioleciach. Determinanta rozwoju sieci miast w przeszłości związana była przede wszystkim z:

- relatywnie rzadszą siecią osadniczą w Polsce północnej. Układ ten miał zarówno podłoże przyrodnicze, jak i przede wszystkim antropogeniczne, związane z racjonalną polityką gospodarczą i miejską panujących;
- relatywnie bardziej rozproszoną (zdekoncentrowaną) siecią miast na obszarze, który przed 1772 r. (I rozbiór Polski) zlokalizowany był poza granicami Rzeczypospolitej. Uwaga ta dotyczy także Pomorza Gdańskiego i Ziemi Chełmińskiej. Podobnie jak w poprzednim przypadku był to efekt polityki panujących w lokalizacji nowych miast;
- dużym udziałem wielkich kompleksów leśnych części północnej, zachodniej i południowej Polski, co w wielu przypadkach powodowało nie tylko ograniczenia rozwoju sieci osadniczej w ogóle, ale także w pewnym stopniu utrudniało zjawiska aglomerowania się miast w bardzo bliskiej odległości. Sprzyjało natomiast tworzeniu się kordonów miast, które miały układy liniowe, a zlokalizowane w nich miasta dzieliła z reguły odległość 5–10 km. Kordony te powstawały w dolinach dużych rzek karpaccich oraz w różnych miejscach współczesnej Polski na granicy dużych kompleksów leśnych i obszarów dość intensywnie zagospodarowanych rolniczo.

Determinanta współczesnych uwarunkowań trwania w sieci osadniczej analizowanego typu zespołów osadniczych wynika z kolei z:

- dużej zbieżności koncentracji aglomeracji zdegradowanych z miastami zdegradowanymi w ogóle. Duże zagęszczenie miast zdegradowanych powoduje, że nie wszystkie będą mogły wejść na etap ponownego umiastowienia;
- lokalizacji w oddaleniu od dużych aglomeracji miejskich i zespołów miejsko-przemysłowych, co w wielu przypadkach opóźnia ponowną wieloaspektową urbanizację i ewentualną późniejszą prawno-administracyjną restytucję;
- peryferyjności lokalizacji w obrębie istniejących województw. Ponad połowa analizowanych zespołów miejskich znajduje się w najbliższym sąsiedztwie granicy województwa, w którym jest zlokalizowana. Szczególnie wi-

doczne są układy liniowe zdegradowanych aglomeracji miejskich na granicy województwa wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego, śląskiego i łódzkiego oraz małopolskiego i świętokrzyskiego;

- lokalizacji poza strefami współczesnej dyfuzji idei przywrócenia praw miejskich (Krzysztofik 2006; Szmytkie, Krzysztofik 2011). W strefach tych istnieje relatywnie duże prawdopodobieństwo umiastowienia miast zdegradowanych, nawet jeśli nie spełniają niektórych, szczególnie demograficznych kryteriów ponownego uzyskania praw miejskich.

Zdegradowane aglomeracje miejskie mają różny potencjał demograficzny. Znaczące różnice występują także w kwestii trwałości dawnych miejskich układów przestrzennych. Z jednej strony w analizowanym zbiorze znalazła się Miedzianka – *de facto* zintegrowana z dwóch niegdyś osobnych ośrodków – Miasta Górnego i Miasta Dolnego, która należy do grona miast nie tylko zdegradowanych, ale także (niemal kompletnie) opustoszałych. Z drugiej zaś liczący ponad 4 tys. mieszkańców zespół dawnych miast Kazimierz Biskupi – Krystianów, który współcześnie stanowi przestrzeń silnie zunifikowaną przestrzennie i infrastrukturalnie, czy liczący ok. 2 tys. mieszkańców Sulików. Niektóre spośród miejscowości, w tym między innymi Kazimierz Biskupi prawdopodobnie w najbliższej przyszłości opuści grono miast zdegradowanych. Zdecydowana większość zdegradowanych miast w obrębie dawnych aglomeracji miejskich liczy od 200 do 1000 mieszkańców. Taka wielkość populacji jest zresztą dość typowa dla zbioru miast zdegradowanych ogółem.

Bardzo zróżnicowany jest także układ przestrzenno-lokalizacyjny dawnych aglomeracji miejskich. Zarówno w kwestii specyfiki układu osadniczego stanowiącego dawną aglomerację, jak i stopnia zachowania tego układu czy posiadania lub nie małomiasteczkowych cech zabudowy.

Po pierwsze przypomnieć należy, że zdecydowana większość zespołów miejskich składała się jedynie z dwóch miast. Najbardziej rozbudowany był zespół miejski Rakowa, który integrował 4 ośrodki miejskie (Dębno, Raków, Raków Nowe Miasto i Rembów¹⁰¹). Odległości między poszczególnymi miejscowościami stanowiącymi niegdyś miasta są bardzo różne. Z jednej strony chociażby Ciechanowice odległe o 3 km od Miedzianki, z drugiej natomiast obszar dawnego miasta Granica, którego rynek zlokalizowany był o niecałe 200 m od rynku sąsiedniego miasta Gniewoszków. Obecnie zresztą terytorium Granicy zostało „wchłonięte” przez Gniewoszków, a *nomen omen* granica między dawną Granicą a Gniewoszowem jest niedostrzegalna z powodu relatywnie jak na obszar wiejski silnego zainwestowania (zabudowa mieszkaniowa i mieszkaniowo-usługowa).

Uwzględniając rozmieszczenie zdegradowanych miast w obrębie dawnych aglomeracji należy w tym miejscu także zaakcentować ich formalny sta-

¹⁰¹ Rembów oddalony był od Rakowa o 3,6 km.

tus administracyjny. Teoretycznie istnieć może kilka typów układów dawnych miast zlokalizowanych w skupieniach miejskich:

- dwie lub więcej wsi, z których co najmniej jedna zlokalizowana jest w innej gminie (względnie powiecie, województwie);
- dwie lub więcej wsi zlokalizowanych w tej samej gminie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których żadne nie jest wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których współcześnie co najmniej jedno ma status wsi gminnej a pozostałe wsi sołeckich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których żadne nie jest wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która także w przeszłości posiadała prawa miejskie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która w przeszłości nie posiadała praw miejskich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno stanowi przysiółek lub niezamieszkały obręb geodezyjny. Pozostałe jest (są) wsią sołecką lub wsią gminną;
- dwa lub więcej dawnych miast, które współcześnie stanowią przysiółki wsi sołeckich lub niezamieszkałe obręby geodezyjne.

W rzeczywistości geograficznej ziem współczesnej Polski lista ta jest ograniczona do trzech podstawowych typów, a mianowicie:

- dwie lub więcej wsi zlokalizowanych w tej samej gminie;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których współcześnie co najmniej jedno ma status wsi gminnej a pozostałe wsi sołeckich;
- dwa lub więcej dawnych miast, z których co najmniej jedno współcześnie nie ma statusu wydzielonej miejscowości – stanowi część innej wsi, która także w przeszłości posiadała prawa miejskie.

Pozostałe typy dynamicznych układów osadniczych można wydzielić w Polsce jedynie rozszerzając zakres odległości pomiędzy poszczególnymi dawnymi miastami (do 5–7 km) lub uwzględniając wspomniane już wcześniej zespoły integrujące zarówno miejscowości pozbawione praw miejskich, jak i te, które je posiadały w 2015 r.

Zdecydowana większość zdegradowanych ośrodków miejskich posiada proste lub zbliżone do linii prostej połączenie drogowe z sąsiednią lub sąsiednimi miejscowościami. Kategoria dróg stanowiących te połączenia jest różna. Przeważają drogi gminne i powiatowe. Czasami najbliższe połączenie ma charakter drogi gruntowej (Raków Nowe Miasto – Dębno). W innych przypadkach (Kopanica – Lampartopol) jest to natomiast droga krajowa (nr 32).

Rozłączność dawnych miast w niektórych przypadkach zaakcentowana jest także niejednokrotnie barierą przyrodniczą. Najczęściej rzeką. Wśród ana-

lizowanych zespołów osadniczych najbardziej wyrazisty przykład stanowi zespół Izbicy i Tarnogóry, gdzie wymienione ośrodki miejskie oddziela dolina rzeki Wieprz oraz zespół dawnych miast Kazimierz – Lutomiersk rozdzielonych doliną rzeki Ner.

Różnice pomiędzy miejscowościami tworzącymi dawne aglomeracje miejskie akcentują się także w kwestii stanu zachowania pierwotnych układów osadniczych oraz stopnia intensywności zabudowy w ich obrębie. Kwestią osobną jest także zachowanie i stan zabudowań w obrębie dawnego rynku, jako punktu centralnego.

Analizowana sieć ośrodków miejskich tworzących dawne aglomeracje pod tym względem jest dość zróżnicowana. Generalnie dominują miejscowości, z układem przestrzennym zwartym, nawiązującym do dawnego układu miejskiego. W większości przypadków były to układy proste, składające się z placu rynkowego i kilku wybiegających z niego ulic. Rzadziej, tak jak w Lelowie czy Liwie, były to układy złożone cechujące się siecią uliczek równoległych do pierzei rynkowych.

W większości miast zachowały się także co najmniej trzy z czterech pierzei rynkowych. W niektórych miejscowościach jednak, tak jak w Granicy, plac rynkowy został tak zniekształcony, że nie jest bezpośrednio odczytywalny w terenie.

Osobną kategorię stanowią miejscowości, w których układ miejski został całkowicie zatarty. To znaczy próba jego rekonstrukcji opierać się może tylko o badania morfogenetyczne, historyczno-kartograficzne względnie materiał ilustracyjny. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim niemal opustoszałej Miedzianki, ale także zanikłego układu miejskiego w Rembowie czy Krystianowie. W tej grupie znajdują się także niektóre tzw. Stare Miasta (Staromieście czy Żarnowiec Stare Miasto), w których układy miejskie zostały zatarte już prawdopodobnie w okresie średniowiecznym. Współcześnie są trudno odtwarzalne nawet przy uwzględnieniu wspomnianych powyżej metod badawczych.

Specyfika powstania wybranych dawnych aglomeracji miejskich na obszarze Polski

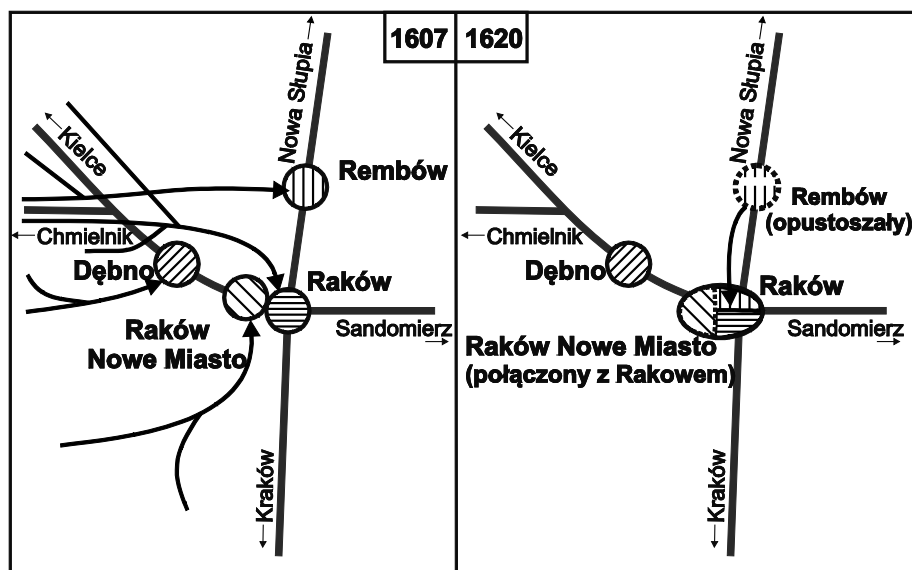
Agglomeracja Rakowa (woj. świętokrzyskie)

Zespół miejski Rakowa zaczął się tworzyć na przełomie XVI i XVII w. Jego istnienie zostało sformalizowane w wymiarze prawno-administracyjnym w 1607 r., kiedy to w sąsiedztwie lokowanego w 1567 r. Rakowa, zostały założone – Dębno (przed 1585), Rembów (1588) oraz Raków Nowe Miasto (1607). Poza Rakowem i Dębniem istnienie pozostałych miejscowości tej swoistej proto-konurbacji miejskiej miało charakter efemerydyczny. To znaczy pozostałe

dwie miejscowości – Raków Nowe Miasto i Rembów utraciły przywileje miejskie wkrótce po ich otrzymaniu (Krzysztofik 2007).

Istotą powstania i specyfiki rozwoju zespołu miejskiego Rakowa w II połowie XVI w. i połowie XVII w. były ruchy ludności pomiędzy tymi ośrodkami, a które to ruchy stymulowane były z kolei czynnikiem religijnym. Istnienie miasteczek w tym rejonie warunkowane było bowiem przemieszczaniem się grup Braci Polskich w obrębie dość ograniczonego obszaru w rejonie środkowego biegu rzeki Czarnej. Efektem przemieszczeń Arian w tym rejonie było ostateczne opustoszenie miasta Rembów (współcześnie istnieje tylko wieś Rembów nie związana fizjonomicznie z dawnym miastem) oraz ostateczna – przestrzenna i prawno-administracyjna integracja Nowego Miasta Raków z Rakowem (ryc. 2). Zespół miejski Rakowa stanowił zatem swoisty efekt zawirowań i fluktuacji lokalizacyjnych związanych z osiedleniem się dość heterogenicznej grupy wyznaniowej w tradycyjnym dla tego obszaru układzie wsi o katolickiej tradycji wyznaniowej.

Współcześnie tożsamość geograficzną posiadają tylko trzy spośród czterech dawnych miast wchodzących w skład omawianego zespołu miejskiego. Ośrodek główny stanowi Raków, w obrębie, którego, w części północno-zachodniej znajduje się także dawne Nowe Miasto Raków z charakterystycz-

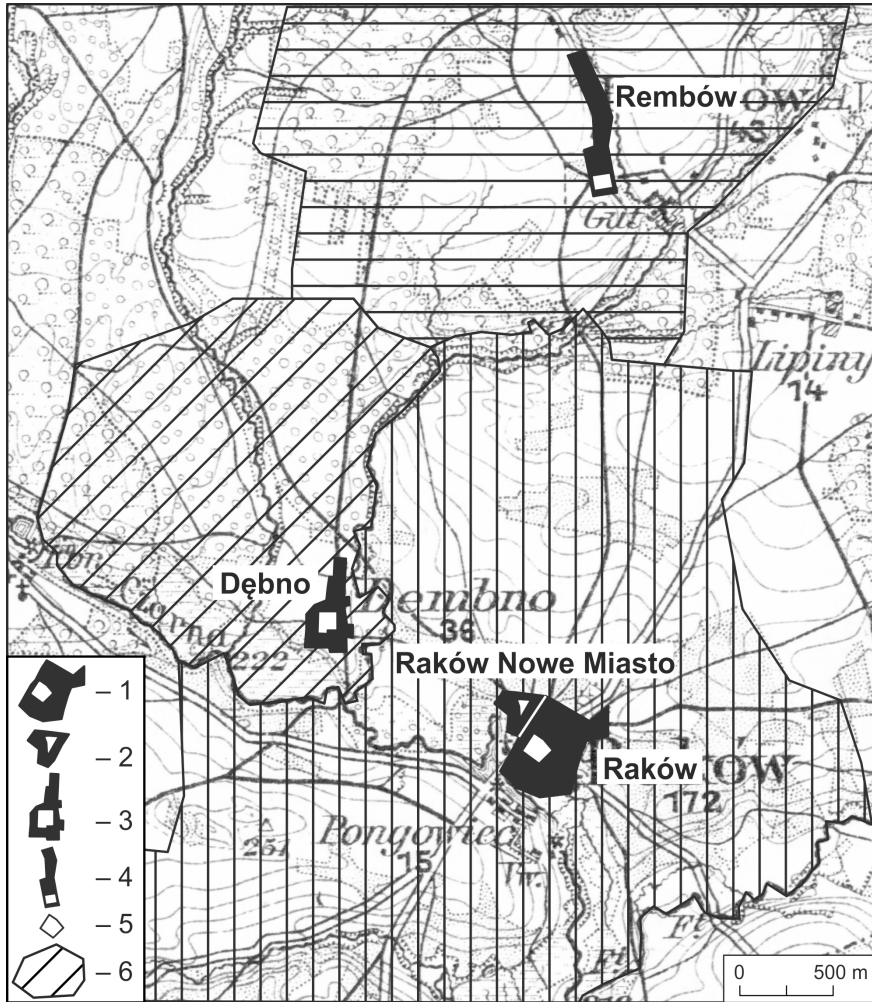
Ryc. 2. Układ lokalizacyjny zespołu miejskiego Rakowa na początku XVII w.

Objaśnienia:

Strzałki wydłużone wskazują na procesy osadnicze i przemieszczenia ludności w rejonie Rakowa na przełomie XVI/XVII stulecia

Źródło: opracowanie własne.

nym trójkątnym placem rynkowym. Raków posiada złożony układ urbanistyczny z dobrze zachowaną siecią ulic wokół placów rynkowych obu dawnych miast (ryc. 3). W najbliższym otoczeniu placów rynkowych przeważa zabudowa zwarta małomiasteczkowa, z reguły jedno lub dwukondygnacyjna o funkcjach handlowo-usługowo-mieszkaniowych (Raków) lub mieszkaniowych (Nowe Miasto).

Ryc. 3. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Rakowa

Oznaczenia:

- 1 - Raków - obszar zabudowany; 2 - Raków Nowe Miasto - obszar zabudowany;
- 3 - Dębno - obszar zabudowany; 4 - Rembów - obszar zabudowany;
- 5 - rynek dawnego miasta; 6 - terytorium dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie

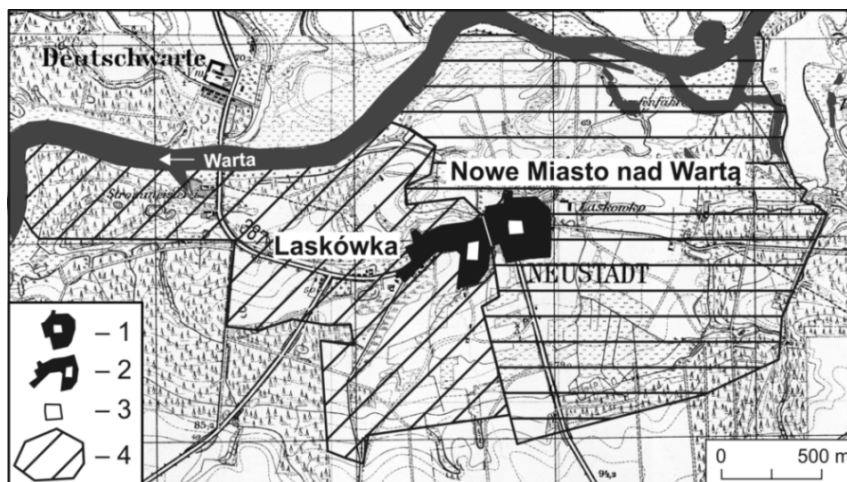
Karte des Westlichen Russlands 1:100 000, 1915, H39. Staszów.

Aglomeracja Nowego Miasta nad Wartą (woj. wielkopolskie)

Inną genezę funkcjonalną miało powstanie aglomeracji miejskiej Nowego Miasta nad Wartą, współcześnie zlokalizowanego w województwie wielkopolskim. Aglomeracja ta składała się z dwóch miast Nowego Miasta nad Wartą lokowanego w 1283 r. oraz wczesnonowożytniej Laskówki założonej w 1665 r. Aglomeracja miejska przestała formalnie istnieć przed 1800 r., kiedy to Laskówka utraciła prawa miejskie poprzez przyłączenie jej do Nowego Miasta nad Wartą. To zaś w 1934 r. straciło prawa miejskie i od tego czasu układ miast bliźniaczych ma charakter aglomeracji zdegradowanej.

Geneza funkcjonalna tego zespołu miejskiego miała charakter gospodarczo-społeczny. Jej istota wynikała z powstania tutaj zespołu miejskiego o charakterze interurbacji – dwóch ośrodków uzupełniających się funkcjonalnie, ale posiadających jednocześnie swoją własną miejską tożsamość i układ powiązań.

XIII-wieczne Nowe Miasto nad Wartą było znaczącym ośrodkiem wymiany handlowej, usług i lokalnej produkcji, którego rozwój w okresie feudalnym wzmacniany był lokalizacją na szlaku handlowym z Kalisza do Poznania w tym miejscu przekraczającym rzekę Wartę. Ta ostatnia była także istotnym śródlądowym szlakiem żeglugi towarowej. Funkcje Nowego Miasta predysponowały je do zdefiniowania jego roli w systemie osadniczym jako tzw. ośrodka centralnego. Odminną genezę posiadała Laskówka. Był to ośrodek o silnie

Ryc. 4. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Nowego Miasta nad Wartą

Oznaczenia:

- 1 – Nowe Miasto nad Wartą – obszar zabudowany; 2 – Laskówka – obszar zabudowany;
- 3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytoria dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), 1940, 3970 Neustadt a. d. Warthe.

wyspecjalizowanej funkcji produkcyjnej (sukiennictwo) oraz rolniczej. Istotą bytu Laskówki w najbliższym sąsiedztwie Nowego Miasta nad Wartą były zatem rozłączne – uzupełniające się funkcje obu miast.

Różnice dotyczyły także kwestii społecznej. To znaczy Laskówka po lokacji w dużej części zasiedlona została protestancką ludnością niemieckojęzyczną. Nowe Miasto zamieszkiwała natomiast katolicka większość ludności polskiej.

Współcześnie układ przestrzenny dawnego zespołu miejskiego cechuje się bardzo dobrym stopniem zachowania (ryc. 4). Zabudowane są wszystkie pierzeje obu dawnych rynków. Dominuje zabudowa jedno, dwukondygnacyjna na rynku nowomiejskim i jednokondygnacyjna na rynku Laskówki. Oba miasta zintegrowane są zwartą zabudową wzdłuż ul. Poznańskiej. Cały układ ma charakter złożony, małomiasteczkowy. Zwraca jednak uwagę relatywnie słabe wykształcenie sieci punktów usługowo-handlowych wokół obu rynków.

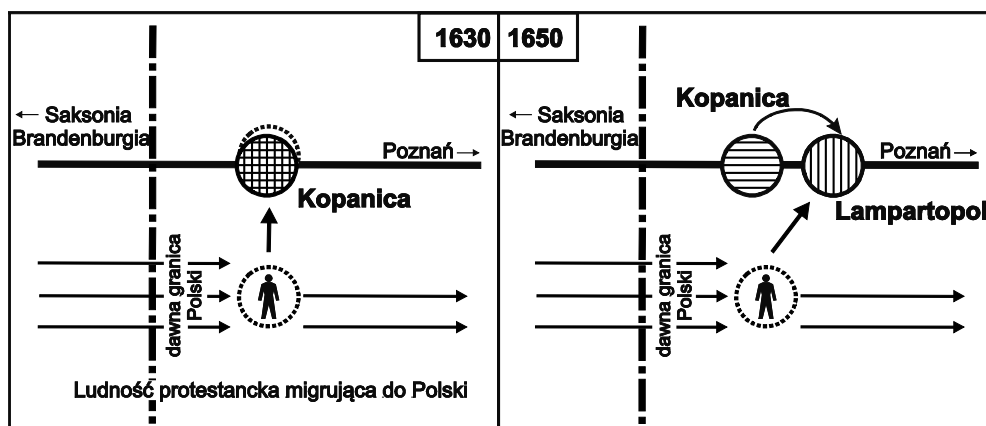
Zespół miejski Kopanica-Lampartopol (woj. wielkopolskie)

Genezę bardzo zbliżoną do aglomeracji Nowego Miasta nad Wartą miał zespół miejski Kopanica-Lampartopol zlokalizowany na obszarze dzisiejszego woj. wielkopolskiego. Powstał on w oparciu o dwa ośrodki miejskie – Kopanicę posiadającą prawa miejskie już przed 1479 r. oraz Lampartopol założony w 1641 r. Podobnie jak w Przypadku Nowego Miasta nad Wartą także tutaj miasto późniejsze zostało przed 1800 r. włączone w obręb wcześniejszego. Sama Kopanica straciła prawa miejskie w 1934 r. (Krzysztofik 2007).

Analogiczny był także kontekst funkcjonalny powstania zespołu miejskiego Kopanicy i Lampartopola. Kopanica stanowiła ośrodek centralny dla najbliższej okolicy. Lampartopol powstał jako miasto silnie wyspecjalizowane w produkcji sukienniczej. W okresie późniejszym funkcje miast zaczęły się upodabniać. Uwaga ta dotyczy jednak przede wszystkim Kopanicy, która również stała się ważnym ośrodkiem produkcyjnym. Interurbacja obu miast przetrwała jednak do końca XVIII w. (ryc. 5).

Ważnym atrybutem genezy omawianego zespołu miejskiego był też aspekt przestrzenny. Konkretyzując brak możliwości rozwoju przestrzennego Kopanicy, która mogła by przejąć migrantów napływających z państw niemieckich. Ograniczenia w tej sferze spowodowały potrzebę lokacji nowego miasta (Lampartopola) kilkaset metrów na wschód od Kopanicy.

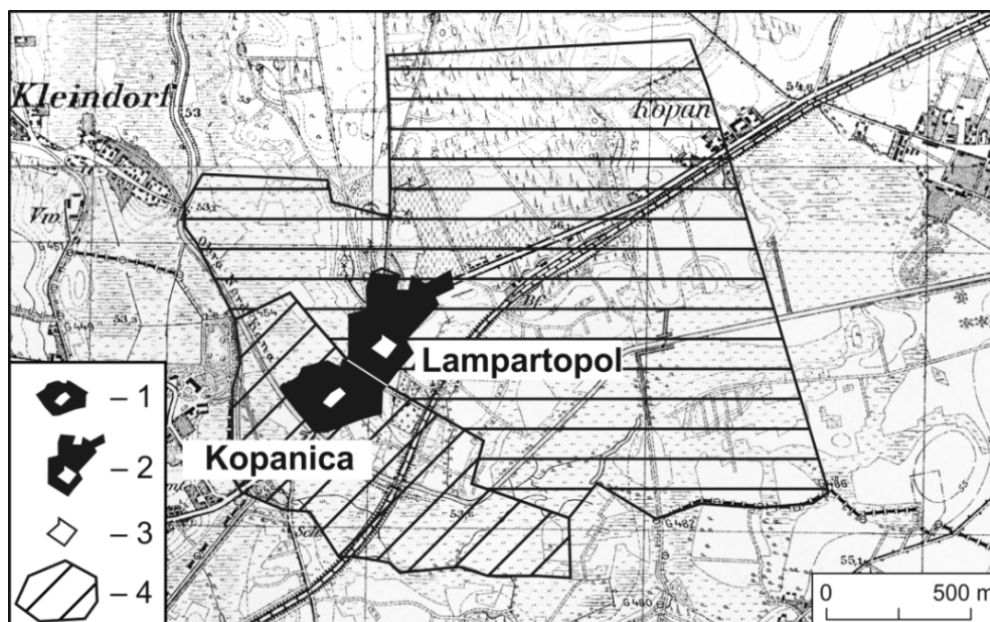
Współcześnie zespół ten tworzy układ prosty, rozciągnięty wzdłuż drogi krajowej nr 32 na odcinku Poznań – Zielona Góra. W układzie tym uwidacznia się duża zwartość zabudowy (ryc. 6). Zarówno wokół dwóch niedużych placów rynkowych, jak i łączącej je drogi głównej. Dawne place rynkowe posiadają współcześnie funkcje mieszkaniowo-usługowe. Ich układ zdecydowanie degraduje wizualnie oś przebiegającą przez nie drogi krajowej.

Ryc. 5. Model kształtowania się układu lokalizacyjnego zespołu miast

Kopanica – Lampartopol

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 6. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Kopanicy

Oznaczenia:

1 – Kopanica – obszar zabudowany; 2 – Lampartopol – obszar zabudowany;

3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytorium dawnych miast.

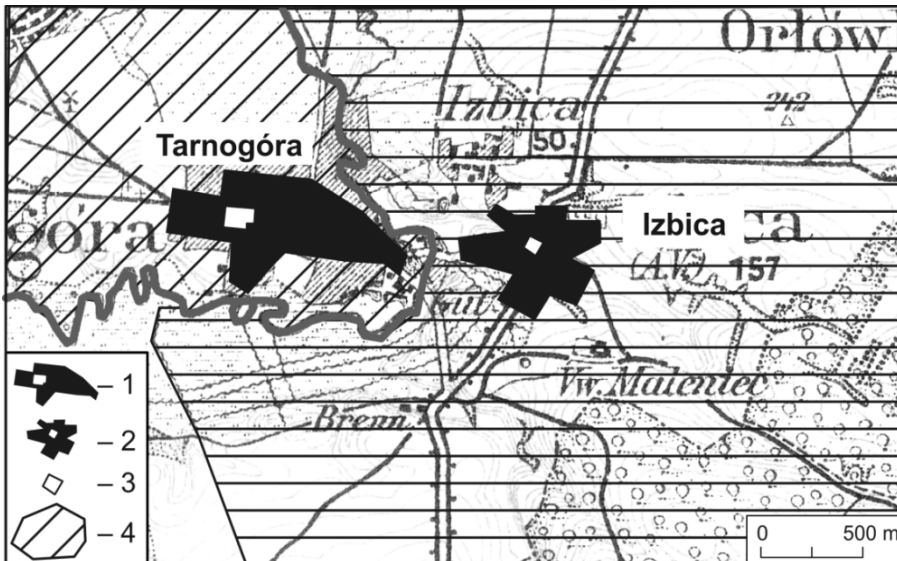
Źródło: opracowanie na podstawie Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), 1938, 3961 Unruhstadt.

Zespół miejski Tarnogóra – Izbica (woj. lubelskie)

Zespół miejski Tarnogóra – Izbica powstał w 1750 r. wraz z lokacją tego drugiego miasta (ryc. 7). Tarnogóra prawa miejskie otrzymała w 1540 r. Formalno-prawny koniec tego zespołu miejskiego miał natomiast miejsce w 1869 r., kiedy to i Tarnogóra i Izbica utraciły status miast (Krzysztofik 2007).

U genezy zespołu miejskiego Tarnogóra – Izbica leżał czynnik społeczny. Wiązał się on z konfliktem chrześcijańsko-żydowskim, który miał miejsce w Tarnogórze około połowy XVIII w. W jego efekcie dla wygnanych z Tarnogóry Żydów lokowano w 1750 r. nowe miasto – Izbicę. Oba miasta rywalizowały o ten sam obszar obsługi, niemniej już w II połowie XVIII w. baza ekonomiczna obu miast zróżnicowała się. Tarnogóra stała się ośrodkiem rolniczo-usługowym, a Izbica ośrodkiem handlowo-usługowym. Niemniej rozproszenie potencjału miastotwórczego na dwa ośrodki miejskie nie sprzyjało im obu. W ciągu XIX w. rola obu miast w sieci osadniczej, szczególnie Tarnogóry znacząco spadała.

Izbica do II wojny światowej należała do nielicznej grupy tzw. *miasteczek żydowskich* w Polsce. Pod tą nazwą kryje się fakt lokacji w tradycyjnie chrześcijańskim i słowiańskim otoczeniu, *miasta żydowskiego* zamieszkiwanego przez wyznawców judaizmu w co najmniej 80%, i gdzie nigdy (do 1945 r.) nie wybu-

Ryc. 7. Położenie miast zdegradowanych w obrębie dawnej aglomeracji Tarnobrzeg

Oznaczenia:

1 – Tarnobrzeg – obszar zabudowany; 2 – Izbica – obszar zabudowany;

3 – rynek dawnego miasta; 4 – terytorium dawnych miast.

Źródło: opracowanie na podstawie Karte des Westlichen Russlands 1:100 000, 1914, M38. Krasnostaw.

dowano świątyni chrześcijańskiej. Często, tak jak w przypadku Izbicy, miasteczka *żydowskie* stanowiły elementy aglomerowanych układów osadniczych. Albo jako miasta z formalno-prawnego punktu widzenia, albo częściej jako przedmieścia lub jurydyki.

Współcześnie analizowany zespół dawnych miast stanowią dwie wsie, z tym że Izbica jest wsią gminną. Cechuje je dość dobrze zachowany układ przestrzenny dawnego miasta. W Izbicy w strefie otoczenia placu rynkowego zdecydowanie przeważa zabudowa dwukondygnacyjna o charakterze mieszkaniowo-handlowo-usługowym. Działalność gospodarcza prowadzona jest w budynkach zlokalizowanych przy poszczególnych pierzejach.

W Tarnogórze pierzeje rynkowe obudowane są zabudową jednokondygnacyjną i dwukondygnacyjną o funkcjach zdecydowanie mieszkaniowych. Przestronny dawny plac rynkowy mieści jednak kilka obiektów usługowych i handlowych o swobodnej lokalizacji.

Dyskusja

Problem miast zdegradowanych we współczesnym piśmiennictwie naukowym ma wiele kierunków badawczych. W dużej części naświetlonych także w tej książce. Jak zasygnalizowano już wcześniej problemem pomijanym było w tym kontekście zjawisko aglomerowania się miast. Zagadnienie to rozpatrywano jedynie z perspektywy badań historycznych, w szerszym ujęciu i w odniesieniu do przeszłości historycznej miast (np. Nietyksza 1986; Słoń 2006; Kiryk 2012). Na tym polu badania polskie (m.in. Czacharowski 1990; Górski 1991; Czaja 1993; Nowak 1993; Nowak, Tandecki 1996) mają szczególnie wartościowy udział w ogólnoeuropejskiej dyskusji o istocie tzw. *nowych miast* i aglomerowania się w ogóle (m.in. *Stadterweiterung und Vorstadt...* 1969; Bacsai 1996; Blaschke 1970; Bosl 1983, Czeike 1983; Engeli 1983; Kořalka 1983; Ringrose 1983; Schultz 1996; Stott 2007). Głównie w zakresie próby odpowiedzi na zasadnicze pytanie dotyczące ich genezy – czy były one miastami konkurencyjnymi względem tzw. *starych miast* czy nie?

Problem zdegradowanych aglomeracji, a więc rozpatrywanych z punktu widzenia współczesności ma raczej znaczenie marginalne. Podejmowany był on raczej przy okazji omawiania szerszych pojęciowo zagadnień, takich jak np. analiza regionalnej sieci osadniczej, w tym sieci miast zdegradowanych (Siemiński 1989; Drobek 1999; Sokołowski 2011), czy analiza układów urbanistycznych lub funkcjonalnych miast (w tym zdegradowanych) na wybranym obszarze kraju (Münch 1946; Wróblewska 1977; Marcinkowski 1980; Górak 1990).

Marginalny charakter badań nad zdegradowanymi aglomeracjami miast w Polsce wynika zapewne z ograniczonego zbioru tych ośrodków. Często także

zlokalizowanych w strefach peryferyjnych, współczesnych aglomeracji miejskich.

Pytanie o zasadność podejmowania tego problemu rodzi się także z faktu, iż niektóre z tych zespołów funkcjonowały w tak odległej przeszłości historycznej (średniowiecze), że współcześnie stanowią jedynie fragment lokalnego, silnie zruralizowanego krajobrazu wiejskiego, gdzie zatarte zostały ślady dawnych miejskich dziejów. Dotyczy to jednego ośrodka (głównie w przypadku układów *translokacyjnych* – m.in. Lelowa czy Żarnowca), ale także obu dawnych miast, jak np. układu dawnych miast Kamion – Toporów. Współcześnie wiejski krajobraz osiedleńczy i funkcje rolnicze tych osiedli są generalnie słabym asumptem do podjęcia badań chociażby nad tożsamością miejsca w kontekście dawnych miejskich dziejów.

Z drugiej strony, istnienie zdegradowanych aglomeracji miejskich stawia pytanie o trwałość i kontynuacje omawianych form osadniczych. Na trwałość tą można spojrzeć dwojako.

Po pierwsze większość feudalnych aglomeracji miejskich już nie istnieje. To znaczy miasta wokół, którego powstawały włączyły w obręb swoich granic te mniejsze lub słabsze. Innym, chociaż rzadszym przypadkiem był fakt restytucji praw miejskich przez jeden ze zdegradowanych ośrodków, w związku z czym układ ten przestał mieć charakter dosłownej, tytułowej aglomeracji zdegradowanej. Odnosząc się zatem do takiego spojrzenia na kwestię trwałości stawiamy tezę o ograniczonej, ok. 30% trwałości form zaglomerowanych o genezie feudalnej.

Po wtóre, problem aglomeracji zdegradowanych odpowiada na zawarte we wstępie pytanie o trwałość pewnych form osadniczych w dziejach umiastowienia na terytorium Polski. Zbadane przez Autorów dawne aglomeracje miejskie na terytorium współczesnej Polski posiadały te same mechanizmy tworzenia swoich struktur, jak te, które powstawały w XX w. Problem ten szczegółowo wyjaśniony został w opracowaniu R. Krzysztofika (2014), gdzie uniwersalność tą wytłumaczono działaniem tych samych sił miastotwórczych – dośrodkowej i odśrodkowej. Zmienny charakter miały jedynie typy dóbr miastotwórczych oraz liczba mieszkańców. To sprawiało, że różna była wielkość aglomeracji i liczba je tworzących miast, stały natomiast był zawsze charakter powiązań międzymiejskich, którego efektem była i jest paleta policzalnych typów zespołów miejskich – aglomeracja monocentryczna, dosłowna aglomeracja policentryczna, konurbacja czy układ miast bliźniaczych.

Odnosząc się do powyższych rozważań, w rozdziale poprzez opis kilku studiów przypadków starano się zaprezentować nie tylko zarys współczesnego charakteru dawnych aglomeracji miejskich, ale także wyjaśnić genetyczne tło ich powstania. Podkreślić jednak należy, że prezentowane przykłady nie stanowią pełnego spektrum genetycznych ścieżek rozwoju aglomeracji. Nie tylko nie było to możliwe w tej publikacji z uwagi na ograniczoność tekstu, ale także

nie było celem samym w sobie. Celem tym było natomiast zaprezentowanie wybranych przykładów specyfiki towarzyszącej ich powstawaniu, w kwestii zasadniczej – mechanizmów wielocentryczności.

Literatura

- Bacsai V., 1996, Budapest and its Hinterland: the Development of Twin Cities 1720–1850, [w] Clark P., Lepetit B. (red.), *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, Soclar Press, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., Brockfield, s. 183–197.
- Blaschke K., 1970, Altstadt-eustadt-Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 57, s. 350–362.
- Bosl K., 1983, Kernstadt, Burgstadt, Neustadt, Vorstadt in der europäischen Stadtgeschichte, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
- Czacharowski A., 1990, Die Gründung der „Neustädte im Ordensland Preussen“, *Hansische Geschichtblätter*, 108, s. 1–12.
- Czaja R., 1993, Nowy Rynek w Elblągu. Przyczynek do historii przemian urbanistycznych w miastach pruskich w drugiej połowie XVIII w., *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, s. 321–326.
- Czeike F., 1983, Probleme Wiens in der Ringstrassenära, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 127–138.
- Drobek W., 1999, Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski, Opole.
- Dymitrow M., 2013, Degraded towns in Poland as cultural heritage, *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), s. 613–631.
- Engeli C., 1983, Stadtweiterungen in Deutschland im 19. Jahrhundert, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 47–72.
- Górak J., 1990, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Zamościu, Zamość.
- Górski K., 1991, Zagadnienie krzyżackiej „jurydyki” w Nowym Mieście Toruniu, [w] Wyrobisz A., Tymowski M. (red.), *Czas – Przestrzeń – Praca w dawnych miastach*, PWN, Warszawa, s. 57–60.
- Kiryk F., 2012, Skrzywno Opackie i Skrzywno Plebańskie – miasta bliźniacze i konkurencyjne (XIII–XVIII w.), [w] Bukowski W., Jurek T. (red.), *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, Kraków, s. 595–627.
- Kořalka J., 1983, Die Vorstädte und Vororte Prags im Lichte Neuerer Tchechischer Forschungen, [w] Katzinger W. (red.), *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgesichtsforschung, Linz, Donau, s. 121–125.

- Krzysztofik R., 2006, Nowe miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R., 2007, Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Krzysztofik R., 2008, Przygraniczne aglomeracje miejskie w rozwoju osadniczym Polski, [w] Kulesza M. (red.), Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej, Wydaw. Uniw. Łódzkiego, Łódź, s. 164–174.
- Krzysztofik R., 2010, Przed-industrialne konurbacje miejskie, rozwój i współczesność wybranych form z obszaru Polski i Słowacji, [w] Sitek S. (red.), "Stare i nowe" problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej, 1, Cieszyńskie Warsztaty z Geografii Społeczno-Ekonomicznej, PTG Oddział Katowicki, Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec, s. 63–71.
- Krzysztofik R., 2012, Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna, „Śląsk” Sp. z o.o. Wydawnictwo Naukowe, Katowice.
- Krzysztofik R., 2014, Geneza aglomeracji miast na obszarze Polski, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Marcinkowski S., 1980, Miasta Kielecczyny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869, PWN, Warszawa – Kraków, Komisja Wydawnicza Kieleckiego Towarzystwa Naukowego, Kielce.
- Münch H., 1946, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich w XII–XIV w., B.W., Kraków.
- Nietyksza M., 1986, Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1865–1914, PWN, Warszawa.
- Nowak Z. H., 1993, Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preussen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit, [w] Arnold U. (red.), Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich, „Elwert”, Marburg, s. 129–142.
- Nowak H. Z., Tandecki J., 1996, Inkorporacja Nowego Miasta Elbląga do Starego Miasta Elbląga, [w] Groth A. (red.), 750 lat praw miejskich Elbląga. Księga Pamiątkowa, Wydawnictwo „Marpress”, Gdańsk, s. 89–98.
- Ringrose D. R., 1983, Madrid and the Spanish Economy, 1560–1850, University of California Press, Berkeley.
- Schultz H., 1996, The Metropolis in the Sand-pit – Berlin and Brandenburg, [w] Clark P., Lepetit B. (red.), Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe, Soclar Press, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., Brockfield, s. 168–182.
- Siemiński J. L., 1989, Wczorajsze i dzisiejsze problemy byłych miasteczek, Wiadomości Statystyczne, 11, s. 25–30.
- Słoń M., 2006, Dlaczego tylko jeden Wrocław? Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania, [w] Nodl K. (red.), Socialni svět středověkeho města, Colloquia mediaevalia Pragensia, 5, Praha, s. 119–131.
- Sokołowski D., 2011, Miasta zdegradowane w województwie kujawsko-pomorskim, [w] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), Koncepcje i problemy badawcze geografii osadnictwa. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Maikowi w 70-lecie urodzin, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 363–379.

- Stadterweiterung und Vorstadt. Protokoll über die VI. Arbeitstagung – Arbeitskreis für Südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung, 1969, opr. E. von Maschke, J. Sydow, „Kohlhammer“, Stuttgart.
- Stott G., 2007, Enhancing Status Through Incorporation: Suburban Municipalities in Nineteenth-Century Ontario, *Journal of Urban History*, 33(6), s. 885–910.
- Szmytkie R., Krzysztofik R., 2011, Idea miejskości w Polsce, [w] Namyślak B. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Tom 2, Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, Wrocław, s. 25–39.
- Wróblewska G., 1977, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, PWN, Warszawa-Poznań.